

Inhoud

Voorwoord 9

I	Inleiding	15
II	Gevangenschap	25
III	Ideologie	53
IV	Soldatenethos	95
V	Kameraadschap	134
VI	Strijdlust	172
VII	Legerleiders	236
VIII	Vechten en doden	275
IX	Oorlogsmisdaden	334
X	Conclusies	385

Dankwoord 397

Afkortingen 399

Noten 401

Geselecteerde bibliografie 467

Afbeeldingen 472

Personenregister 473

Voorwoord

Wie waren de vele miljoenen mannen die als soldaten van de Wehrmacht en de Waffen-ss Hitlers onzalige oorlog om de wereldmacht en om *Lebensraum* voerden? Ze waren afkomstig uit de ‘Arische’ meerderheid in de maatschappij van de nationaalsocialistische dictatuur, kwamen uit alle lagen van de bevolking, kwamen uit alle windstreken en waren van alle gezindten. Zij die de oorlog overleefden, gaven de periode na de oorlog vorm als ondernemers en arbeiders, als ambtenaren en werknemers, als politici en soms zelfs weer als soldaten. Maar vooral maakten ze deel uit van onze families, waren ze onze vaders, grootvaders en overgrootvaders, hun broers of hun zwagers. Sommigen van hen zijn nog in leven, maar hun aantal neemt met het jaar af. Binnenkort zal het niet meer mogelijk zijn ze persoonlijk te bevragen, naar ze te luisteren of op hun zwijgzaamheid te stuiten. Nog altijd draagt iedere niet-Joodse Duitse of Oostenrijkse soldaat herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog met zich mee, gevoed door mondelinge overlevering van direct betrokkenen of van hun naaste nakomelingen. Voor sociologen is die ‘communicatieve’ herinnering – naast de ‘culturele’ in boeken, tv-documentaires en in musea bewaarde herinneringen – een belangrijk bestanddeel van onze collectieve herinnering aan de oorlog.

Wat weten wij eigenlijk van onze familieleden die met het wapen in de hand vochten voor een onrechtvaardige, zelfs misdadige zaak? Wat weten wij van hun gedrag, van hun denken en voelen in de oorlog? De zoektocht naar familieleden is ook altijd een zoektocht naar onszelf, het peilen van grenzen, identiteiten en ambivalenties. Naast nieuwsgierigheid is er ook moed voor nodig om je met het verleden bezig te houden, want het kan pijnlijk zijn: de geliefde vader, grootvader...

De bewegwijzering en markeringspunten van een dergelijke zoektocht zijn verweerd en onbetrouwbaar. Vaak zijn er oude brieven en foto’s bewaard gebleven die nauwelijks te ontcijferen zijn. Nog vaker blijven alleen de verhalen over die na de oorlog werden verteld. We begrijpen ze, maar kunnen en willen ze niet vertrouwen. Tot diep in de derde generatie bestaan ze

nog, de anekdotes over het soldatenleven. Ze gaan maar zelden over gevechten, de dood of over misdaden, maar meestal over kameraadschap en kleine avonturen. Het verzwegene en verdoezelde is er overduidelijk in aanwezig, maar wordt aan het zicht onttrokken. Het gevoel dat er nog veel meer belastends was – in beide betekenissen van het woord – bleef hangen, werd versterkt op die zeldzame momenten waarop het selectieve vertelperspectief werd doorbroken, waarin verdrongen, fragmentarische herinneringen aan de oppervlakte kwamen, in woorden en emoties, vaak maar eventjes, tot men zich herstelde.

Welk kind, welk kleinkind durfde vol te houden en vroeg: ‘Maar wat heb je zelf voor verschrikkelijks beleefd – en aangericht? Was je zelf een nazi?’ De omweg langs het maatschappelijk bewustzijn over de oorlog en de Wehrmacht bood lange tijd weinig houvast. Het collectieve geweten van de opbouwgeneratie mocht niet worden verontrust door het boren in de open wonden van een misdadige oorlog. De rechtsvervolging, de wetenschappelijke en morele verwerking concentreerden zich op de hoofddaders, op de naaste medewerkers van Hitler binnen de partij en de ss. De vertegenwoordigers van de oude elites die zich hadden gecompromitteerd – officieren, diplomaten, ambtenaren van de ministeries, juristen, wetenschappers, ondernemers – werden kort na de Neurenbergse processen weer met rust gelaten en maatschappelijk gerehabiliteerd. De meeste daders en handlangers van de nationaalsocialistische dictatuur gingen vrijuit. Voor het overgrote merendeel bood zich als vertelperspectief de rol van slachtoffer aan; ze werden daarin gesteund door talloze krantenartikelen, films, toespraken en romans. Een duivel die Hitler heette, had met zijn kleine misdadige klik ‘de’ Duitsers verleid en in het verderf gestort. Symbool voor die opvatting stond het ‘heroïsche’ lijden en sterven van de gewone soldaat, die door duistere machten de oorlog in werd gejaagd en vervolgens in de steek werd gelaten. Dat Duitse soldaten niet alleen slachtoffers maar ook daders waren, werd in de voorstelling van zaken die na de oorlog domineerde, buiten beschouwing gelaten.

De Duitse geschiedwetenschap hield zich inzake de misdadige politiek van de nationaalsocialisten keurig op de vlakte en liet in de geschiedschrijving eenvoudige soldaten buiten beschouwing. Sinds de jaren zestig klonken vragen naar collectieve schuldvragen en individuele verantwoording luider, maar de historici concentreerden zich onder invloed van de nieuwe sociale wetenschappen liever op overkoepelende structuren dan op individuen. De maatschappelijke behoefte aan eenvoudig geformuleerde antwoorden werd pas in 1995 door de reizende tentoonstelling van het Hamburger Institut für Sozialforschung bevredigd. De tentoonstelling ‘Vernietigingsoorlog. Misdaden van

de Wehrmacht tussen 1941 en 1944' was zo schokkend dat een debat volgde dat tot op de dag van vandaag doorwerkt. Deze door Hannes Heer samengestelde tentoonstelling bestempelde de hele Wehrmacht even suggestief als ondubbelzinnig als 'marcherend abattoir' en alle soldaten tot nationaalsocialistische daders die uit ideologische overtuiging massaal oorlogsmisdadigers en moordenaars werden. Al moest de tentoonstelling wegens ernstige gebreken door een nieuwere, accuratere versie worden vervangen, ze heeft het historische beeld van de Wehrmacht en haar soldaten grondig gewijzigd. Ze heeft aanleiding gegeven tot discussies in de maatschappij, de wetenschap, en in de familiekring. In hoeverre ze de discussies eerder vergiftigde dan stimuleerde – gezien het feit dat ze ieder voormalig lid van de Wehrmacht onder verdenking stelde –, blijft een open vraag. De geschiedvorsing echter profiteerde van de impuls die de tentoonstelling gaf aan het maatschappelijke debat. Op de vraag hoeveel soldaten bij nationaalsocialistische en oorlogsmisdaden waren betrokken, konden historici ook geen antwoord geven – empirisch is dat probleem nauwelijks oplosbaar. Maar ook de zoektocht naar de voorwaarden, het perspectief van de soldaten, hun motieven, die uit 'normale' handelingen van soldaten in een extreem politiek-ideologische en militaire constellatie een complex van excessen lieten ontstaan, verliep moeizaam.

De historicus die zich met deze periode in de geschiedenis bezighoudt en het fijne wil weten van de biografische achtergrond en de mentaliteitsgeschiedenis van gewone soldaten, stuit op hetzelfde bronnenprobleem als de nazaat die in de familiekring naar het nationaalsocialistische verleden van een familielid vraagt. De militaire archiefstukken gaan over andere dingen, herinneringen van na de oorlog zijn oneindig vaak gefilterd, veldpost was onderworpen aan censuur en zelfcensuur, dagboeken zijn zeldzaam. De ontdekking van de verhoor- en afluisterrapporten van vele duizenden Duitse (en Italiaanse) gevangenen in Britse en Amerikaanse krijgsgevangenschap was een gelukkige vondst, die beweging bracht in het onderzoek naar gewone soldaten die dienden onder de al vaak onderzochte elite van generaals. Het materiaal werpt een nieuw licht op de mentaliteit en de opvatting van hun eigen taken van Duitse soldaten. Kameraden spreken hier met elkaar over de oorlog, kort na de besproken gebeurtenissen, onder elkaar – dachten ze – en daarom vrijuit, ondanks de aanpassing aan de gesprekspartner, en zonder de voorzichtigheid die ze in de veldpost of ten opzichte van hun meerderen in acht namen. Een groep wetenschappers uit Mainz heeft zich, onder leiding van de historicus Sönke Neitzel en de sociaalpsycholoog Harald Welzer, op de verwerking van de spectaculaire archiefvondsten gestort. Het eerste grote resultaat van hun werk was het door Neitzel en Welzer ge-

schreven boek *Soldaten. Protokolle vom Kämpfen, Töten und sterben*, dat in 2011 verscheen en dat groot opzien baarde.

De analyse van de beide auteurs is op hun manier nauwelijks minder scherp dan het uitgangspunt van de tentoonstelling over de Wehrmacht. Hannes Heer en zijn team lieten zich inspireren door de historische sociologie, die ervan uitgaat dat het denken en handelen van een individu wordt bepaald door de maatschappij en de heersende ideologie. Neitzel en Welzer kijken met een meer militair-sociologische en een sociaalpsychologische blik. Zij zien de teugelloze oorlogvoering van de Wehrmacht minder in een nationaalsocialistische context, maar herleiden die eerder tot de concrete levensomstandigheden en de directe waarneming van soldaten. In de voortdurende wedijver tussen de paradigma's 'intentie' en 'situatie' kiezen zij voor de doorslaggevende betekenis van situatieve factoren die de handeling bepalen. In hun opvatting werden de Duitse soldaten daders omdat zij soldaten waren, en gedroegen ze zich zoals ze deden omdat soldaten dat nu eenmaal doen binnen het referentiekader 'oorlog'. Geweld en zelfs oorlogsmisdaden kunnen via die benadering worden geduid als – quasinormale – antropologische constanten en universele automatismen, veroorzaakt door situatieve en sociologische dynamische processen. Hanteert men dat uitgangspunt, dan spelen ideologische voorwaarden en vooringenomen observaties hooguit een ondergeschikte rol. Als in de specifieke omstandigheden van een oorlog soldaten inderdaad steeds hetzelfde gedrag vertonen, ook bij het begaan van oorlogsmisdaden, dan verliest de oorlog die de Wehrmacht voerde zijn bijzondere karakter, zelfs in de ergste uitwassen aan het oostfront.

Simpeler gezegd worden soldaten volgens de ene hypothese moordenaars omdat ze nazi's zijn, en volgens de andere omdat ze soldaten zijn. Zulke generaliserende verklaringsmodellen nodigen uit tot correcties, nuanceringen en toevoegingen. Dit gold voor de Wehrmacht tentoonstelling die wemelde van de onjuiste aannames, en het gold voor het opwindende boek *Soldaten* van Neitzel en Welzer, dat weliswaar op een onvergelijkbaar veel hoger plan argumenteert, maar in zijn zucht naar nieuwe verklaringen evenzeer tegenspraak oproept. Het pleit voor de vernieuwende opzet en wetenschappelijke vanzelfsprekendheid van de door Neitzel en Welzer geleide projectgroep dat een van hun medewerkers de ontstane discussie nu naar een hoger plan tilt en daarbij tot afwijkende inzichten komt.

Het boek van Felix Römer borduurt niet gemakzuchtig voort op het succes van *Soldaten*, het heeft zijn eigen bijzondere kwaliteiten en kiest een originele benadering. De schrijver geldt sinds zijn zeer geprezen dissertatie over het 'Kommissarbefehl' als een van de grootste specialisten op het gebied van

de Wehrmacht. In zijn boek levert hij de noodzakelijke verfijning van de hypothesen van Neitzel en Welzer, zonder de grote lijnen uit het oog te verliezen. Dat hem dat is gelukt, dwingt des te meer respect af als men de omvang van het door hem benutte materiaal in ogenschouw neemt: de meer dan honderdduizend pagina's omvattende Amerikaanse rapporten en afluister-verslagen beslaan ongeveer twee derde van de Engelse en Amerikaanse documenten die door de onderzoeksgroep uit Mainz werden benut.

Men kan dit boek op verschillende manieren lezen – en zal toch steeds alle varianten met elkaar verbinden om een totaalbeeld te vormen. Het is in de eerste plaats een opwindende leeservaring met nieuwe, zeer interessante getuigenissen van Duitse soldaten, en in de tweede plaats een diepgravende mentaliteitsgeschiedenis van zowel soldaten als lagere officieren tot de regimentscommandant aan toe. Ten derde geeft het een superieure samenvatting van de stand van zaken in het onderzoek naar de Wehrmacht. De lezer maakt kennis met de omstandigheden waaronder soldaten gevangen werden gehouden, met het afluisterkamp Fort Hunt in Virginia, en wordt een blik gegund op politiek-ideologische en militaire omstandigheden, leest berichten uit de eerste hand over de mores onder kameraden, hoort officieren verantwoording afleggen en wordt ten slotte geconfronteerd met observaties, interpretaties en realia van oorlog, strijd, dood en misdaden. De auteur behandelt het gehele spectrum van vragen over de Wehrmacht die in openbare debatten vaker werden aangestipt dan beantwoord. Hij maakt een zeer nauwkeurig onderscheid tussen verschillende plaatsen van handeling, wapenuitrustingen, legeronderdelen en dienstrangen. Daardoor ontloopt Felix Römer het gevaar dat hij de v-bootkapitein op de Atlantische Oceaan, de piloot bij de Luftwaffe in Italië of de pantsergrenadier aan het oostfront op één hoop veegt en op die manier alle individuele, functionele of intentionele verschillen afvlakt met het oude topos 'oorlog is oorlog'.

In de eerder genoemde discussie of intentie of situatie als drijfveer voor het optreden van Duitse soldaten in de Tweede Wereldoorlog doorslaggevend was, neemt Felix Römer tegelijkertijd een middenpositie en een bemiddelende rol in, die weliswaar minder spectaculair is dan sommige meeslepende hypothesen, maar daarentegen een veel grotere plausibiliteit bezit. De gesprekken van de soldaten over de oorlog bieden ruimte voor de conclusie dat niet alleen de universele logica van sociale en situatieve dwang hun gedrag bepaalde, maar ook de doorwerking van culturele opvattingen, maatschappelijke opvattingen en individuele standpunten. Aan de handelingen van de soldaten werden strikte grenzen gesteld, strikter naarmate de rang lager was, maar binnen het vooraf bepaalde raamwerk bestond er een graduele

speelruimte. Hoe die werd gebruikt, bepaalde vaak of men in zijn optreden beantwoordde aan de regels van ‘normaal optreden in een oorlog’ dan wel de criminele vrijbrieven van de ‘vernietigingsoorlog’ hanteerde.

De grootste prestatie van het uitmuntende boek van Felix Römer is gelegen in het feit dat het de Duitse soldaten toont en analyseert als denkende en handelende subjecten, niet als simpele objecten of zelfs willoze machines die aan universele mechanismen beantwoorden. De terugkeer van de actief handelende persoon hangt samen met het belang dat hier wordt toegekend aan zijn individualiteit en daarmee ook aan zijn persoonlijke, specifieke en begrensde verantwoordelijkheid voor bepaald geweld. Het is een pleidooi tegen het verdwijnen van de daders uit de geschiedschrijving én tegen het relativerende en nivellerende cliché dat oorlog nu eenmaal oorlog is. De Duitse soldaten wordt recht gedaan, in die zin dat hun getuigenissen als afspiegeling van hun opvattingen en belevenissen serieus worden genomen, niet alleen als getuigenissen van lijdzaam ondergaan, maar ook als actieve, in extreme gevallen zelfs als misdadig mededaderschap.

Het open gesprek met onze familieleden die deel uitmaakten van de Wehrmacht of de Waffen-ss, het gesprek dat ons de ogen opende voor de mentaliteit en de gebeurtenissen in deze verschrikkelijke oorlog, het gesprek dat ons begrip voor onze familieleden en ten slotte voor onszelf heeft gescherpt, zullen de meeste lezers niet hebben gevoerd en niet meer kunnen voeren, door welke omstandigheden dan ook. Het verbleken van de herinnering in de vele decennia die sindsdien zijn verstreken, stond en staat de waarde van die vorm van communicatie in de weg. Des te veelsprekender is het veelstemmige koor dat opklinkt uit dit boek. De deels onverbloemde openhartigheid in de contemporaine uitlatingen van krijgsgevangenen lijkt soms op fragmenten van die nooit gevoerde gesprekken met gewezen soldaten.

Dit boek werkt op twee niveaus. Het nodigt uit tot nadenken over de dappere, heldere hypothesen van de auteur en confronteert ons tegelijkertijd met de originele getuigenissen van mannen die onze vaders, grootvaders en overgrootvaders konden zijn. Beide benaderingen zijn aanbevelenswaardig en vruchtbaar.

Johannes Hürter

München, augustus 2012

Inleiding

Oom Kurt was de eerste volwassene die ik als jongen zag huilen. Oom Kurt was eigenlijk mijn oudoom, hij heette voluit Kurt Elfert, en hij was tevens de eerste Wehrmachtveteraan die ik leerde kennen. Als jongen bezocht ik hem vaak, we schaakten samen en praatten, ik zag in hem de grootvader die ik nooit had gehad. Maar één woord was voldoende om zijn vrolijkheid op slag te doen omslaan in woordeloos verdriet: Rusland. Dan zweeg hij, bevend, huilend. Eén keer sprak ik het woord in een geheel andere context uit: mijn broer Flo ging in verband met een scholierenruil naar Sint-Petersburg. Maar het woord alleen al was hem te veel. Hij kromp onmiddellijk ineen, hij probeerde zichzelf in de hand te houden. Zijn verhalen smoorden elke keer al snel in tranen. Om zijn zelfbeheersing te herwinnen schakelde hij vaak over naar zijn haat jegens alles wat militaristisch was en naar zijn sympathie voor het Russische volk. Wat hij had meegemaakt, kreeg ik echter nooit te horen. Later zag ik ook andere mannen huilen. Een van hen ontmoette ik in het Militair Archief van Freiburg, waar hij zijn eigen geschiedenis onderzocht. Zijn tranen waren anders dan die van oom Kurt. De afschuwelijke herinneringen aan stervende kameraden en gevechten van man tot man met beten in halslagaders vermengden zich ook met een trots zelfbewustzijn aan het oostfront te hebben gevochten.

Andere Wehrmachtveteranen huilden nooit. Onze buurman Günter bijvoorbeeld. Waarom zou hij? In zijn herinneringen domineerde het aange-name, zoals zijn affaire met de dochter van de garnizoenscommandant in Kiel. Hij wilde eigenlijk bij de Waffen-ss, maar werd soldaat achter het front en bleef dat tot het einde; het front heeft hij niet één keer gezien. Een andere Günter, een ver familielid, kon zelfs over gevechten vertellen zonder in tranen uit te barsten. Zijn stem veranderde ook niet als hij vertelde hoe hij als jonge ss-soldaat aan het eind van de oorlog bij de slag om Wenen met zijn geweer soldaten van het Rode Leger doodschoot.

De vader van mijn vader kon ik nooit naar zijn ervaringen vragen. Erwin Römer stierf op 3 mei 1945, zesendertig jaar oud. Hij was al in september 1939

onder de wapenen geroepen. Niemand weet waarom hij in oktober 1939 – een paar weken na zijn oproep – het lidmaatschap van de NSDAP aanvroeg.¹ En niemand kan vertellen hoe hij op die ochtend in het dorpje Waging in Beieren vlak bij de Chiemsee zo kort voor het einde van de oorlog toch nog omkwam. De overlijdensakte van het ziekenhuis in Waging vermeldt niets meer dan dat hij ‘omgekomen’ is.² De gedetailleerde kronieken van de lokale kerk maken geen melding van gevechten op die dag. Wel is er sprake van een nachtelijk, loos alarm ‘met de kerkklok’ en ‘grote ruzie’ tussen aanwezige sstroepen en andere eenheden van de Wehrmacht – over de vraag of het dorp nog moest worden verdedigd.³ De eerste eenheden van het Amerikaanse leger bereikten Waging pas op de ochtend van 4 mei 1945, toen Erwin Römer al was gestorven.⁴ Behalve zijn soldatengraf resten van hem niet veel meer dan een paar dorre feiten, vluchtige herinneringen van zijn familie en vrienden en zijn portret in uniform, dat tot op het laatst in de woonkamer van mijn grootmoeder stond.

De vader van mijn moeder had meer geluk en liet ook meer sporen na. Werner Lamp, geboren in 1904, diende als soldaat in een transporteenheid, eerst aan het oostfront, later in Afrika. Voor hem eindigde de oorlog al in mei 1943 in Amerikaanse gevangenschap, voor hij ook maar één keer aan gevechten had deelgenomen. Anders dan bij mijn andere grootvader bestaan er van Werner Lamp nog bergen documenten, want hij schreef elke dag naar huis. De brieven laten zien dat mijn grootvader trots was dat hij het uniform van de Wehrmacht droeg, hij voelde zich werkelijk ‘soldaat’.⁵ Zijn jonge zoontje noemt hij in de brieven graag zijn ‘grote soldaat-kameraad’.⁶ Hij ervoer zijn werkzaamheden bij een kilometers achter het front gestationeerde transporteenheid als ‘mooi en verantwoordelijk werk’,⁷ en benadrukt dat hij het ‘met plezier doet’.⁸ Niet in de laatste plaats omdat hij ‘heel goed met zijn kameraden op kan schieten’.⁹ Soldatenethos, plichtsbetrachting en kameraadschap behoorden tot de sterkste drijfveren die het nationaalsocialistische militaire apparaat gaande hielden. Het zal in dit boek nog ter sprake komen. Politieke trouw aan de partijlijn was daarvoor niet per se noodzakelijk. In het geval van mijn grootvader, die oudere Wehrmachtsoldaat uit Hamburg-Altona, een aanhanger van de antroposofie van Rudolf Steiner, was daar nauwelijks sprake van. In zijn verder nogal nationalistische familie was hij daarin een eenling. De grootste tegenstelling in het gezin met negen broers en zussen vormde zijn jongste broer Hermann, die een overtuigd aanhanger van Hitler en het nationaalsocialisme was. Juist hem treft Werner op 28 oktober 1941 onverwachts in een soldatenbioscoop aan het oostfront – gezien de omvang van het front een krankzinnig toeval, waarover beiden ‘niet ophouden zich

te verbazen' en 'verheugd zijn'.¹⁰ Om hun ontmoeting vast te leggen, poseren ze voor een foto.

De broers verschillen enorm: Hermann draagt het speciale uniform van de elitaire pantsertroepen, het lintje van het IJzeren Kruis op de revers, een gewondeninsigne op de borst gespeld, twee belangrijke onderscheidingen die voor iedereen zichtbaar maakten dat de drager zich in de strijd had onderscheiden. Werners eenvoudige Luftwaffe-uniform daarentegen is kaal, zonder onderscheidingen. Ondanks zijn militaire plichtsbewustzijn – aan zijn houding is te zien dat hij in militair opzicht de mindere was van zijn fanatieke broer. De foto van hen tweeën symboliseert de tegenstellingen die de Wehrmacht in zich borg.

Dat waren een paar Wehrmachtsoldaten uit mijn familie. Hoe individueel hun levenslopen ook waren, in één opzicht waren ze ongetwijfeld typisch: in de diversiteit van hun achtergronden en hun belevenissen tijdens de Tweede

1. Toevallige ontmoeting
aan het oostfront,
28 oktober 1941

Wereldoorlog, hun uiteenlopende ervaringen, lotgevallen en ook in de wijze waarop zij het beleefde verwerkten. In de meeste Duitse en Oostenrijkse families is ongetwijfeld een soortgelijk breed panorama te vinden. Dit grondpatroon zullen we in dit boek nog vele malen tegenkomen: de samenstelling van de Wehrmacht was even divers als de maatschappij waaruit zij haar leden rekruteerde. De reikwijdte van de inzet, de belevenissen en hun interpretatie was zo groot dat biografieën van verschillende soldaten soms met elkaar in tegenspraak lijken. De contrasten zijn enorm. En dat zelfs al binnen één familie, zoals bij de zo van elkaar verschillende broers Lamp. Even typisch is hoe verschillend de Wehrmachtveteranen uit mijn familie met hun oorlogservaringen omgingen. Een deel was als soldaat al zo gewend geraakt aan geweld, dat ze na de oorlog met de herinnering aan dat geweld konden leven. Anderen konden het nooit verwerken.

Misschien is het meest typische aan de oorlogsgeschiedenis van mijn familie wel hoe weinig we van ze weten. Mijn grootvader Erwin diende – met onderbrekingen – van kort na het begin tot het einde van de oorlog in de Wehrmacht, maar behalve zijn eerste legeronderdeel en zijn laatste rang is bijna alles in duisternis gehuld. Van mijn grootvader Werner is weliswaar een groot aantal veldpostbrieven bewaard gebleven, maar aan zijn vrouw schreef hij slechts over bepaalde dingen. De post zelf nam een groot deel in beslag: het koortsachtige schrijven en lezen, verzenden en ontvangen van brieven en pakketjes. De kinderen in het verre vaderland, zijn zorgen om hen en om haar in het licht van de toenemende luchtaanvallen op Hamburg. En ten slotte de dagelijkse gang van zaken in de Wehrmacht, het ‘werk’, de ‘bezigheden’, de ‘kameraden’, eten, welbevinden, de ‘natuur’, ‘uit wandelen gaan’ als je vrij had. Oorlogshandelingen worden vrijwel nooit vermeld – aan de brieven valt niet af te lezen dat ze tijdens het bloedigste conflict uit de geschiedenis van de mensheid zijn geschreven. Dat is kenmerkend voor veldpost: de soldaten schreven die niet in eerste instantie om te documenteren wat ze beleefden en hoe ze daarover dachten. Eerder schreven ze om even te ontsnappen aan de dagelijkse realiteit van het front, om tijdens het schrijven even bij hun familie te zijn, om zich te verzekeren van emotionele steun. Daarom vermeden ze van hun kant onderwerpen die hun families zouden verontrusten. Het thema wordt in de brieven van Werner Lamp aan zijn vrouw keer op keer herhaald: ‘Je hoeft je echt geen zorgen te maken.’¹¹ ‘Ik wil je zeker niet verontrusten.’¹²

Censuur en zelfcensuur zorgden ervoor dat veldpost als historische bron van beperkte betekenis bleef. Dit stelden de controleposten van de Wehrmacht, die het briefverkeer van soldaten bewaakten, zelf al vast. Zelfs in een van de meest dramatische maanden van de oorlog aan het oostfront, in de-

cember 1941, leidde de controle van enkele tienduizenden brieven van soldaten tot de vaststelling dat ‘de meeste brieven (ongeveer 93%) wat betreft de inhoud vlak’ waren.¹³ In deze categorie vielen alle ‘brieven die een antwoord zijn op ontvangen brieven, waarin slechts familiezaken of persoonlijke dingen worden besproken en alleen zakelijk de gebeurtenissen, de levenswijze en het onderkomen worden beschreven, zonder dat het een en ander zelfs maar in één regel leidt tot een stellingname van de briefschrijver met betrekking tot deze zaken of dat deze uit het totaalbeeld van de brief kan worden afgeleid’. Deze karakterisering is zonder enige twijfel ook van toepassing op de meeste veldpostbrieven van mijn grootvader Werner Lamp. Net als bij de veldpost hing wat soldaten over hun ervaringen vertelden af van hun gesprekspartner.

Dat blijkt bijzonder duidelijk uit de naoorlogse ervaringen van het gezin van mijn oom Kurt. Hij diende vanaf 1941 tot aan het einde van de oorlog als gewoon soldaat aan het oostfront, maar wat hij erover vertelde hing af van zijn gesprekspartners.¹⁴ In wijdere familiekring, bijvoorbeeld op feesten, vertelde hij graag anekdotes. Het waren bijna altijd amusante verhalen over onschuldige ongehoorzaamheid of over goede kameraden. In kleine kring, tegenover zijn beide dochters, sprak hij over veel ingrijpender ervaringen, tot hij zijn zelfbeheersing dreigde te verliezen en alles wegwimpelde. Maar tegenover zijn zoon hield hij vast aan de lichtere versie – tussen vader en zoon gingen de gesprekken nooit zo ver dat zijn zoon ooit heeft meegemaakt dat hij zijn zelfbeheersing dreigde te verliezen. In tegenstelling tot zijn zussen heeft zijn zoon nooit iets gehoord over de lasten die zijn vader uit Rusland meenam: zijn levenslange nachtmerries, de vlagen van morfineverslaving en zijn onoverwinnelijke angst voor bossen. Maar zelfs tegenover zijn dochters brak oom Kurt de gesprekken altijd tijdig af: alleen tegenover zijn vrouw Gertrud en ook tegenover mij liet hij zijn tranen de vrije loop als het gesprek op Rusland kwam. Zo bestonden in één familie verschillende indrukken van de oorlog naast elkaar. Welke versie het dichtst bij de werkelijke oorlogservaringen van oom Kurt komt, zal nooit iemand meer kunnen bepalen. De herinnering voltrekt zich altijd in het heden, ze verandert met de tijd en naar gelang de behoefte en is dientengevolge vaak onbetrouwbaar.

De documenten die tot op heden beschikbaar waren, geven dus maar een beperkt inzicht in het wezen van de Wehrmacht. Daarom is de ontdekking van een nieuw bronnenbestand dat de ervaringen van Wehrmachtsoldaten getrouwer weergeeft dan willekeurig welke eerdere bron, een bijzonder gelukkig toeval: de geheime afluisterrapporten van de geallieerde ondervragingskampen in de Tweede Wereldoorlog. Sinds 1939 beschikten de Brits-Amerikaanse

geallieerden over speciale interneringskampen, waar gesprekken van Duitse krijgsgevangenen met behulp van verstopte microfoons in het geheim werden afgeluisterd en uitgeschreven. Het resulteerde in een enorm archiefbestand dat 150 000 pagina's afluisterrapporten omvat en verslagen van ondervragingen van enkele duizenden gewone Wehrmachtsoldaten. Dit bronnenmateriaal vormt de meest inhoudsrijke en omvangrijkste verzameling van getuigenissen van Duitse soldaten uit de Tweede Wereldoorlog die tot op heden bekend is.

Wat betreft de inhoud kennen de geallieerde afluisterrapporten als historische bron voor de mentaliteitsgeschiedenis van de Wehrmacht hun weerga niet. Veldpost werd, zoals we hebben gezien, vaak door censuur en zelfcensuur bepaald. Alleen van een kleine, ontwikkelde minderheid zijn dagboeken overgeleverd. Officiële Wehrmachtrapporten weerspiegelen slechts de standpunten van de militaire leiding. Memoires vertellen meer over de strategieën en de conjunctuur van het geheugen dan over de herinnerde gebeurtenissen zelf. Daarmee vergeleken zijn de afluisterrapporten in vergaande mate vrij van zulke bronnenproblemen. Ze ontstonden kort na de gebeurtenissen zelf, nog tijdens de oorlog, soms zelfs maar een paar weken na de vangenneming van de afgeluisterde soldaten. Hun grote betekenis schuilt in de openheid waarmee de Duitsers hier spraken. Er was geen onderwerp waarover geïnterneerde gevangenen niet spraken: van hun ervaringen tijdens gevechten tot hun mening over Hitler en het nationaalsocialisme tot oorlogsmisdaden aan toe werd geen gespreksthemata geschuwd. Terughoudendheid, zoals in de veldpostbrieven, hoefden de soldaten niet te betrachten. Ze waren tenslotte onder gelijken. Ook veel eenvoudige soldaten van de Wehrmacht, die niet snel naar de pen grepen, spraken spontaan en ongecensureerd over wat ze maar te binnen schoot. Dat wil echter niet zeggen dat de soldaten in de cellen van de afluisterkampen zich niet aanpasten aan de daar beschikbare gesprekspartners. Maar juist daarom weerspiegelen de afluisterrapporten zo getrouw hoe de mannen hun rol als soldaat van de Wehrmacht beleefden.

Het moge duidelijk zijn dat niet altijd kan worden vastgesteld of dat wat zij vertellen, ook werkelijk zo is gebeurd. Zoals we nog zullen zien, hadden velen hun eigen ideeën over wat zich afgespeeld had. Hoe de realiteit zich daadwerkelijk voltrok, was daarbij niet altijd bepalend. Beslissend was veel eerder wat de soldaten vanuit hun subjectieve standpunt voor waar hielden. Precies dat is de grote betekenis van de geallieerde afluisterrapporten als bron: je ziet de Wehrmacht en de Tweede Wereldoorlog door de ogen van de soldaten.

De afluisterrapporten hebben het onderzoek naar de geschiedenis van de

Wehrmacht in hoge mate vooruitgeholpen. Dit blijkt uit de studies die al ontstonden uit ons onderzoeksproject ‘Referentiekaders van de oorlog’ in Mainz, Essen en Rome.¹⁵ Sönke Neitzel en Harald Welzer zijn in hun baanbrekende boek *Soldaten* tot nieuwe inzichten gekomen met betrekking tot het ‘vechten, doden en sterven’ van de gewone Wehrmachtsoldaat. Zij pleiten er, op basis van het nieuwe bronnenmateriaal, voor ‘op te houden met het overwaarderen van de ideologie’ die in de geschiedschrijving van de Wehrmacht tot op heden vaak de boventoon voerde.¹⁶ Na de bestudering van de Britse afluister-rapporten komen ze tot een duidelijke conclusie, namelijk dat individuele opvattingen als motief voor het optreden van soldaten nauwelijks maatgevend zijn geweest. De meeste leden van de Wehrmacht beschikten in dat opzicht niet eens over een consistent wereldbeeld. Hun concrete opvattingen over hun taak als soldaat waren in de dagelijkse realiteit van het front voor hen relevanter dan willekeurig welke abstracte theorie. Op het moment van handelen speelden hun eigen intenties eigenlijk nauwelijks een rol. Ze werden eerder gedreven door de realiteit, de hevigheid en de dynamiek van het moment, de druk van de sociale omgeving om zich te conformeren, de verwachtingen van hun kameraden en hun superieuren. In de discussie die door onderzoekers werd gevoerd of de intentie of de situatie relevanter is als bepalende factor voor het optreden in oorlogshandelingen, verschoven Sönke Neitzel en Harald Welzer het gewicht nadrukkelijk naar de laatste van de twee: de situatie.¹⁷ De grote verdienste van hun studie is dat ze met behulp van sociaalpsychologische modellen duidelijker dan ooit konden aantonen in hoeverre de sociale en situatieve dwang het optreden van Wehrmachtsoldaten bepaalden – en dat er dientengevolge ook nauwelijks iets was waartoe de soldaten onder de gegeven omstandigheden niet bereid waren.

Eén vraag moest echter onbeantwoord blijven. Niet vast te stellen viel, in hoeverre de soldaten het ‘referentiekader van de oorlog’ ook echt allemaal zonder onderscheid des persoons hebben verinnerlijkt. Op basis van de tot nu toe onderzochte afluister-rapporten uit Groot-Brittannië kon die vraag tot op heden niet worden beantwoord. De oorzaak voor die blinde vlek is gelegen in het bronnenmateriaal zelf. De transcripties uit de Britse afluister-kampen bevatten in de meeste gevallen geen uitgebreide gegevens over de afgeluisterde leden van de Wehrmacht. Vaak is zelfs geen naam bekend. Eventuele verschillen in gedrag van soldaten, die mogelijk voortvloeiden uit hun leeftijd of uit hun sociale achtergrond, bleven hierdoor in het vage. De samenhang tussen biografische gegevens en de psychische toestand van gewone Wehrmachtsoldaten kan inzichtelijk worden gemaakt door een nieuw bronnenbestand dat in dit boek voor het eerst wordt benut: de meer dan

102 000 pagina's omvattende af luister- en ondervragingsrapporten die stammen uit de Amerikaanse pendant van de Britse af luisterkampen. Anders dan de rapporten uit Groot-Brittannië bevatten de Amerikaanse documenten gedetailleerde gegevens over de identiteit en de levensgeschiedenis van de afgeluisterde Wehrmachtsoldaten. Dit bronnenmateriaal stelt ons voor het eerst in staat om te onderzoeken welke gevolgen het had dat de soldaten voor een deel totaal verschillende verwachtingen hadden, zoals we hier in het begin zagen in het voorbeeld van mijn familie. Om het hier al vast te verklappen: we zullen in dit boek steeds weer kunnen vaststellen dat individuele eigenschappen ondanks alles een verschil konden maken.

De Amerikaanse archieven documenteren de sociale herkomst van de soldaten, hun lotgevallen tijdens de Tweede Wereldoorlog en, niet in de laatste plaats, hun persoonlijke opvattingen. Ze tonen de samenhang tussen die factoren. Daardoor ontstaan in die documenten haarscherpe portretten van honderden gewone leden van de Wehrmacht. In het Amerikaanse databestand treffen we rapporten aan over ongeveer drieduizend Duitse soldaten. Gezien het aantal van ongeveer 17 miljoen mannen die gedurende de Tweede Wereldoorlog dienst namen bij de Wehrmacht, is het maar een kleine groep, maar een grotere en substantiëlere dan tot nog toe beschikbaar was, en in elk geval groot genoeg om gefundeerde uitspraken te doen hoe doorsnee-Wehrmachtsoldaten met hun collectieve biografische eigenaardigheden in het algemeen dachten en voelden. Wat zouden de Wehrmachtsoldaten uit onze familie hebben gezegd als ze hadden behoord tot de ingezetenen van de af luisterkampen en daar waren afgeluisterd? Gezien het kleine aandeel van de soldaten over wie zulke rapporten voorhanden zijn, zal maar een heel klein deel van de nakomelingen dat soort vragen voor zichzelf kunnen beantwoorden. We hebben daarvoor op de Universiteit van Mainz een internetportaal ingericht met een alfabetische lijst van alle gedocumenteerde Wehrmachtsoldaten – via dit portaal kunnen nabestaanden kopieën van de betreffende documenten bij ons bestellen.¹⁸ Voor de families die tot op heden gebruik hebben gemaakt van die mogelijkheid, was de inblik in dit in duisternis gehulde verleden vaak zeer verhelderend, en soms ook pijnlijk. Voor anderen tonen de documenten plaatsvervangend hoe gewone Wehrmachtsoldaten klonken als ze onderling over 'hun' oorlog spraken. Met dat uitgangspunt beschrijft dit boek de mentaliteitsgeschiedenis van de Wehrmacht op basis van dat authentieke geluid.

We doen dit in tien stappen – ieder hoofdstuk kan ook apart worden gelezen. Na deze inleiding begeven we ons in stap twee in het Amerikaanse af luisterkamp waar de documenten ontstonden die de basis vormden voor dit

boek. De gang van zaken in het geheime kamp is een verhaal op zich. Voor ons is een grondige kennis daarvan daarom van belang omdat het ons in staat stelt in te schatten hoe betrouwbaar en belangwekkend de daar opgetekende getuigenissen zijn. Bovendien blijken er al in gevangenschap duidelijke gedragspatronen te ontstaan onder de Duitse gevangenen, die inzicht geven in hun gedrag als actieve Wehrmachtsoldaten. In het derde hoofdstuk houden we ons bezig met een van de meest omstreden thema's van het historische onderzoek naar de Wehrmacht: de mate van ideologisering van de nationaalsocialistische troepen. Ons onderzoek bevestigt dat veel soldaten niet erg politiek bewust waren, wat niet wil zeggen dat de politiek op geen enkele manier invloed uitoefende. Het vierde hoofdstuk is gewijd aan de normen en waarden die het optreden van de soldaten het meest concreet beïnvloedden: het militaire ethos van de Wehrmacht. We zullen daarbij kunnen vaststellen dat bijna alle leden van de Wehrmacht een bepaalde consensus deelden, maar dat er toch opvallende verschillen waren. Aansluitend houden we ons in het vijfde hoofdstuk bezig met de sociale cultuur van de Wehrmacht. Weinig zaken oefenden een zo beslissende invloed uit op het dagelijkse leven als het samenzijn met kameraden. Weinig zaken werden ook zo positief herinnerd als juist dat gegeven. Toch zullen we zien dat de kameraadschappelijkheid aan strenge restricties was onderworpen en in de praktijk vaak ambivalent uitpakte. Het zesde deel laat zien hoe de soldaten de oorlogshandelingen interpreterden. Hoe beoordeelden zij de steeds vaker voorkomende nederlagen, de luchtaanvallen op het vaderland? Geloofden ze de nationaalsocialistische propaganda over het veronderstelde wonderwapen? Wat dachten de opvarenden van U-boten als ze van jagers steeds meer opgejaagd wild werden? Welke conclusies de soldaten trokken, bewijst hoezeer hun waarnemingen afhingen van hun persoonlijke opvattingen. Het zevende hoofdstuk portretteert de lagere en middelste rangen, een groep personen die onmisbaar is voor wie de beschreven gebeurtenissen wil begrijpen. Zij bepaalden het beeld van de leiding in de voorste linies. In het achtste hoofdstuk begeven we ons in het wezen van de oorlog, het vechten en sterven aan het front. Vanuit het perspectief van de soldaten zullen we navoelen hoe gevechten verliepen, hoe ze eruitzagen, hoe ze klonken en hoe het voelde als er geschoten en gestorven werd. In de negende stap wenden we ons ten slotte tot het donkerste hoofdstuk van de Tweede Wereldoorlog: de oorlogsmisdaden en de Holocaust. In de oorlog waren de meeste betrokkenen zonder enige twijfel tot alles in staat, maar desondanks werd niet iedere vorm van geweld door soldaten in dezelfde mate aanvaardbaar geacht. Niet alleen hier, maar ook in andere hoofdstukken kunnen we vaststellen dat de houding van de leden van

de Wehrmacht vooral afhing van hun eigen achtergrond. In het laatste en tiende hoofdstuk zullen we daaruit conclusies trekken. We zullen bevestigd zien hoe vergaand ieder individu binnen de Wehrmacht onderworpen was aan het collectief en aan de dynamiek van de gebeurtenissen. Hoe zou het binnen een militaire organisatie anders kunnen?

De meesten schikten zich in het conformisme en deden mee, maar met alleen deze conclusie zou de geschiedenis van de Wehrmacht niet compleet zijn. Want het conformisme trad in verschillende gedaanten op. Binnen de gegeven grenzen kon veel op verschillende manieren, linksom of rechtsom, worden geïnterpreteerd. De speelruimte was weliswaar vaak uiterst gering; soms besliste het over leven en dood. Hoe het werd toegepast, hing vaak af van toevallige omstandigheden, werd maar zelden bepaald door het collectief, maar veel vaker door individuen. Hoe het ook zij, de heterogeniteit was een bepalende factor in de geschiedenis van de Wehrmacht, een die onze aandacht verdient. Om de Wehrmacht van binnenuit te laten zien worden in dit boek zowel kwalitatieve en kwantitatieve methoden gebruikt, wordt teruggegrepen op militair-historische en sociaalhistorische studies, evenals op sociologische verklaringsmodellen. Als uit dit boek duidelijk wordt dat de oorlog in zijn totaliteit niet functioneert zonder het aandeel van de enkeling, zou al heel wat zijn bereikt.